

Folkskolebarn

Lena Högberg

Folkskolans utveckling i Stockholm från den första folkskolestadgan 1842 och till idag skildras i utställningen SKOLBARN på Stockholms stadsmuseum 1982–1983. Denna artikel handlar om hur det var att gå i skolan i Stockholm i början av detta sekel. Den bygger till stor del på uppteckningar och intervjuer med fd elever och lärare på Södermalm.

1842 års folkskolestadga påbjöd obligatorisk barnundervisning i Sverige. Men det skulle dröja länge innan alla de problem som skolan ställdes inför övervunnits; det var brist på skollokaler, lärare, läroböcker och pengar. Först i slutet av 1800-talet gick majoriteten av landets barn i folkskolan. Barn från välbärgade familjer gick i privata skolor och fortsatte därefter i läroverk. Höstterminen 1909 tecknades i Stockholm ca 35 000 barn i åldern 7–14 år. Av dem undervisades 75 % i stadens folkskolor. Resten gick i olika privatskolor.

Under åren 1880–1900 hade stadens befolkning ökat från 168 000 till 300 000. Detta innebar stora problem bl a för skolan. Var skulle alla barn få plats? En stor satsning på skolhusbyggande gjordes dessa år av de olika församlingarna. Våldiga skolhus uppfördes för att möta de stora barnkullarna. Dessa skolor kallades "skolpalats" p g a sitt imponerande yttre.

Maria folkskola på Södermalm vid Ringvägen invigdes 1893. Den hade beräknats för 2 000 barn, men när skolan stod färdig visade det sig att 4 000 barn skulle ha plats. De många skolsalarna räckte inte till. Därför dubblerades undervisningen och varje skolsal användes till både förmiddagsläsning mellan

kl 9 och 13 och eftermiddagsläsning mellan kl 14 och 18. "Vi fick sätta oss i de gulmålade pulpeterna men fick genast reda på, att vi aldrig fick lyfta på locken för pulpeterna var förmiddagsbarnens och vi var eftermiddagsbarn." (Märta Carlsson, född 1900, elev i Maria skola.) Lärarkåren klagade upprepade gånger över de missförhållanden som dubblingssystemet förde med sig i både sanitärt och pedagogiskt hänseende. Barnen var för trötta på eftermiddagen, belysningen var dålig och luften kvav.

Stockholms folkskolor var 7-åriga. För barn som fyllt 12 år och gått 6 år i skolan samt fått arbete kunde skolrådet bevilja befrielse från den dagliga undervisningen. Barnet sattes då i den sk ersättningskolan, där man fick gå på kvällen i två terminer. Också p g a fattigdom kunde skolrådet ge dispens från daglig undervisning till vissa barn, även om de inte gått ur 6:e klass. "Jag gick inte hela tiden ut som man kunde gå. Jag tyckte om att gå i skolan och ville fortsätta men mamma var ensam. Vi bodde nere i Barnängen och hon arbetade i Barnängens bomullsfabrik. Det var svårt att försörja ett barn. Jag måste börja arbeta. Jag började på ett nykterhetskafé när jag var tolv år. Jag fick diska och skura koppar och servera kaffe och mjölk." (Lisa Lindroth, född 1901, elev i Sofia skola.)

Undervisningen

I de första klasserna gick flickor och pojkar tillsammans. De undervisades av en lärarinna i kristen-

dom, modersmål, räkning, skrivning och åskådning, som ungefär motsvarar våra dagars orienteringsämne.

Från fjärde året delades klassen. Flickorna fortsatte med sin lärarinna och pojkarna fick en manlig lärare. Ämnena geografi och naturkunnighet tillkom. Alla lärare och lärarinnor som anställdes vid Stockholms folkskolor för undervisning i läsåmnen hade avlagt folkskolläraexamen. "När man läste en serie från ettan till åttan kändes det egendomligt att hoppa ner till ettan igen. Det var svårt på något sätt. Men bra också, man fick ju barnen fullkomligt orörda och fick lära dem från första början." (Stina Österberg, född 1888, lärare i Maria skola.)

Varje skoldag började med psalmsång och bön. Många skolbarn och lärare minns morgonsamlingarna som positiva. De gav stillhet, koncentration och allvar inför arbetet.

Den läroplan som låg till grund för skolarbetet var 1900 års normalplan. Den gällde fram till 1919. I normalplanen betonades åskådlighet i undervisningen men läroboken blev oftast helt bestämmande och undervisningen bestod av minutiösa läxförhör.

Kristendom

Kristendomsundervisningen – bibelläsning, katekes och biblisk historia – tog många av veckans timmar,

Expedition i Maria folkskola år 1900. Det var stark konkurrens om lärarplatser vid Stockholms folkskolor. De flesta fick börja med olika vikariat. Våren 1910 var 176 lärare och 766 lärarinnor fast anställda. Årslönen för manlig lärare var 2.200 kronor och för kvinnlig lärare 1.700 kronor.

i fjärde klass 7–8 timmar mot 1 timme räkning. Det riktades kritik mot de omfattande kristendomskurserna från föräldrahåll. I årsberättelsen för Stockholms folkskolor 1910 bemöttes kritiken: "Våra skolors huvuduppgift är ej blott att meddela teoretiska kunskaper utan även att förbereda hos sina lärjungar utbildningen av en bestämd livsåskådning. Skolan har därför att söka öppna de ungas sinnen för de sanna livsvärdena. I grunden kan detta icke göras förutan meddelande av en religiös livsåskådning."

Barnen skulle kunna katekesen ordagrant utan till. Många äldre kan idag fortfarande felfritt rabbla katekesen. Men om katekespluggandet råder delade meningar: "Jag anser att det största felet dom gjorde var när dom tog bort katekesen ur skolan. Tio Guds bud var ett ledmotiv för livet. Det är ju inte fel att lära sig att 'ära sin fader och moder' och 'du skall inte stjäla'. De tio budorden med förklaringar var ju grundvalen för en människa att leva efter – ett rätt-skaffens liv." (Runo Rydén, född 1907, elev i Katari-na norra folkskola.)

"Katekesen var alla ungars förskräckelse. Den var dötråkig. De tio budorden skulle man kunna utan-till, som ett rinnande vatten. Inte nog med det på nästa sida stod 'vad är det' och då skulle man förklar-a det, t ex budet 'Du skall inga andra gudar hava jämte mig'. Varför man inte skulle ha några andra gudar, skulle man tala om. Men sen kom Jesus, jungfru Maria och Helige Ande, så till slut blev det en hel familj i alla fall. Det där med Helige Ande var det allra värsta. Våldigt svårt att förstå." (Viktor Wallin, född 1901, elev i Sofia folkskola.)

Läsning, skrivning och räkning

Vid den första läsundervisningen användes den s k ljudmetoden och läsetabeller. "Att genom körläsning inpräglade något, användes mycket i skolorna och är psykologiskt riktigt – det ljudliga uttalandet af 30 stämmor på en gång verkar kraftigare på minnet än

om bara en röst skulle säga detsamma." (Tidning för lärarinnor år 1904.)

"När jag började skolan kände jag igen de olika bokstäverna men nu fick jag lära mig att ljuda, dels i Sofi Almquists Barnens första läsebok, dels på plan-scher med lästabeller. Jag ljudade is ås os ös." (Mär-ta Carlsson, född 1900, elev i Maria folkskola.)

Ett stort problem för lärarna i folkskolan var länge bristen på pedagogiska läroböcker. Många av de böcker som fanns ansågs abstrakta och torra. Sve-riges allmänna folkskolläraforening initierade och gav ut serien Läseböcker för Sveriges barndomssko-lor. Nils Holgersons underbara resa av Selma Lager-löf kom 1906, Svenskarna och deras hövdingar av Verner von Heidenstam 1908, Från pol till pol av Sven Hedin 1912, Sörgården och Önnemo av Anna Maria Roos 1912. Böckerna möttes med förtjusning av lärare och elever: "Folkskolans läsebok hade vi och Önnemo. Det var en fantastisk bok. Än idag kan man komma ihåg söndan när dom fick sova en halv-timme längre och så fick dom kaffe och mammas nybakade kringlor. Flaggan var i topp och solen sken på den nykrattade gården. Jag tyckte den var vac-ker. I städerna var ju Önnemo våran dröm helt en-kelt." (Runo Rydén, född 1907, elev i Katarina norra folkskola.)

Skrivundervisningen gick till så att lärarinnan först skrev på svarta tavlan och sedan fick barnen skriva efter. Mycken möda lades ned på att lära barnen välskrivning. Under "tysta" timmar fyllde barnen det ena häftet efter det andra med bokstäver. En lärarinna i Maria folkskola berättar: "Vi lärde dom skriva. Först med blyerts och sedan med bläck. Vi lärarinnor gick framtungt över bänkarna och höll i handen. Det var dålig belysning. Det var ansträng-ande att gå i halvmörkret med böjda ryggar. Varje barn hade sitt bläckhorn. När det blev skurlov, skul-le varje barn ta hem sitt bläckhorn och göra rent det och putsa mässingsringen som var omkring. I kate-dern var det en liten hylla med ett stort hål i och där

stod det alltid en liter bläck. Man fick fylla på i alla de där små bläckhornen." (Märta Ekberg, född 1900, lärarinna i Maria folkskola.)

Vid den första räkneundervisningen användes åskådningsmaterial som tex barnets egna fingrar och små träkuber. Stor vikt lades vid huvudräkning och vid skriftlig räkning.

Naturkunnighet

I skolorna fanns akvarier, terrarier, insektarier och fönsterträdgårdar för ämnet naturkunnighet. Växter och djur samlade klasserna in under exkursioner. Stora skolträdgårdar fanns, en på Södermalm och en

på Norrmalm. Skolträdgårdarna tjänade ett dubbelt syfte, dels odlades där växter till undervisningen i botanik och teckning och dels kunde barnen själva få lära sig odla. Det var frivilligt att arbeta i skolträdgårdarna. Barnen gick dit efter skolans slut.

Övningsämnen

Barnen undervisades också i övningsämnen som slöjd, teckning och gymnastik. Flickornas slöjd var obligatorisk, pojkarnas var frivillig. Flickorna fick lära sig att sy, stoppa, lappa och sticka. "Målet för undervisningen i kvinnlig slöjd är att öva handen och ögat, skärpa tanken, stärka ordningssinnet, ut-

Geografielektion för flickor i Maria folkskola omkring år 1900.

veckla självverksamheten, framkalla kärlek till ett noggrant och omsorgsfullt utfört arbete samt att sätta flickorna i stånd att fullgöra husliga plikter.” (Stockholms folkskolors årsberättelse år 1910.)

Ordning och tukt

Enligt reglemente för Stockholms stads folkskolor skulle lärarna anteckna i sitt diarium när något barn fick aga. Det verkar inte ha förekommit så ofta. Men luggningar, smäll med linjalen på fingrarna o dyl räknades nog inte.

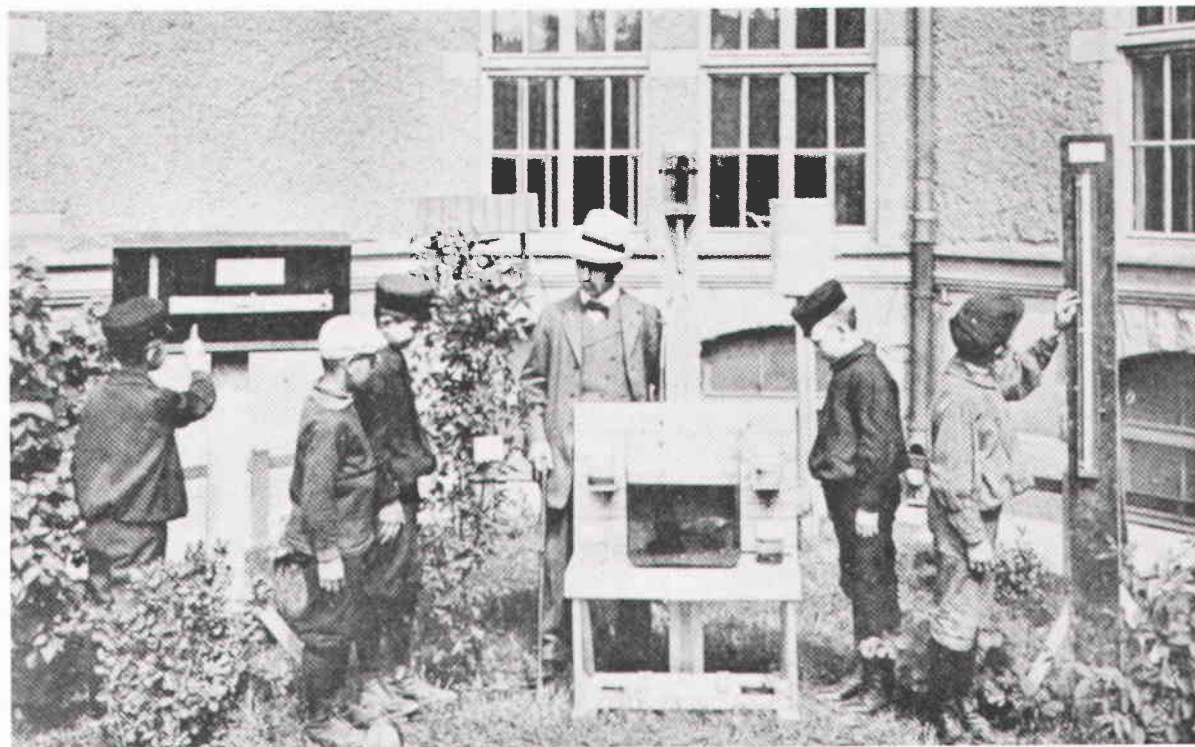
”Hugo Karlsson erhöll av mig den 29 februari aga med rotting för det han varit ohövlig och trotsig mot

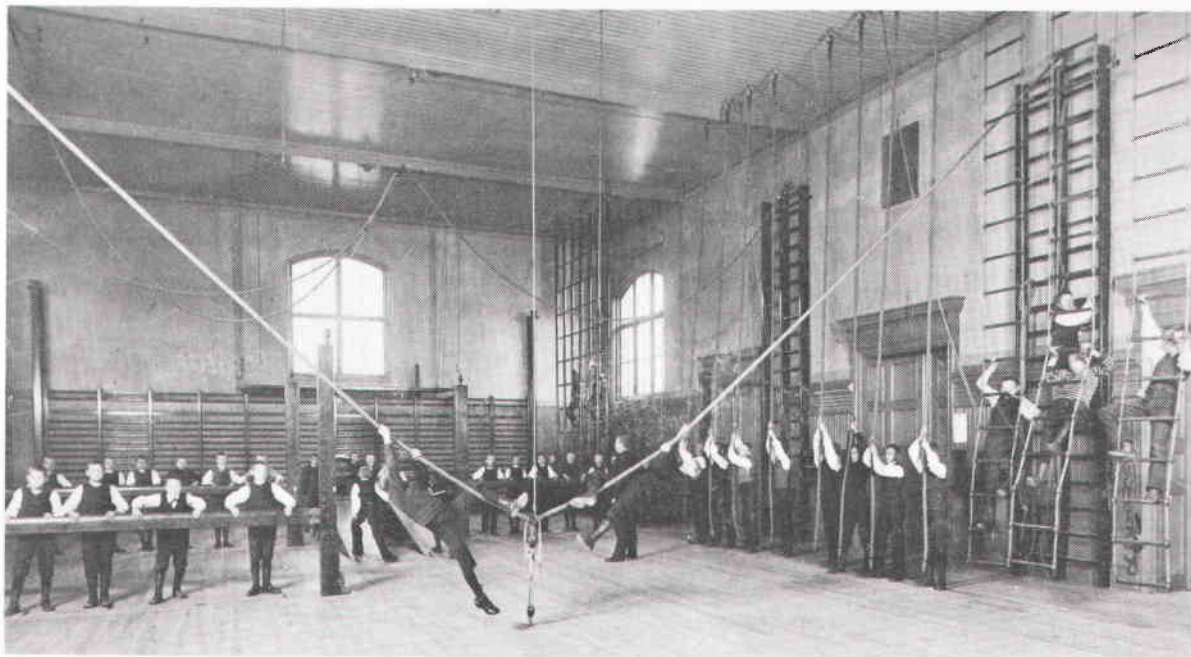
herr Thorelius under hans lektion i klassen dagen förut. Vittne: herr Thorelius.” (Hj Abenius diarium vt 1912, kurs 10 i Gustav Vasa folkskola.)

”Det var aldrig någon som försvarade en unge. Hade man fått spö i skolan, förstod dom att man gjort något djävulskap, då fick man spö hemma med.” (Viktor Wallin, född 1901, elev i Sofia skola.)

Ordningsregler för elever stadgade skyldigheter och förbud. Man skulle lyda sina lärare och lärarinnor ”utan gensägelse eller motstånd, mottaga deras föreskrifter, förmaningar och tillrättavisningar”. Man skulle vara ren och snygg, infinna sig i tid i skolan med sina böcker, vara stilla och uppmärksam vid undervisningen, sedlig och anständig i sitt uppfö-

Väderleksiakttagelser eller meteorologiska observationer år 1910. Eleverna fick dag för dag följa temperatur, väder och vind med termometer, barometer och regnmätare. Ett led i åskådningsundervisningen.

Gymnastik i Maria folkskola omkring år 1900. Gymnastik fanns med som läroämne redan i den första folkskolestadgan men försumrades länge av brist på lokaler och utbildade lärare. Under hela 1800-talet sattes gymnastiken i samband med det militära fosterlandsförsvaret. Genom fysisk fostran skulle Sverige få dugliga soldater. De nya skolpalatsen, som byggdes kring sekelskiftet, utrustades med moderna gymnastiksalar. Där fanns gott om utrymme och där fanns den rörliga bommen samt ribbstolen, som tog över flera äldre redskapsfunktioner.

rande, inte bullra och stoja i trapporna osv. Det var förbjudet att svära, skriva på skolbänken, spotta på golvet, kasta papper, kasta sten och att använda tobak.

”När vi satt i våra bänkar fordrades det av oss att vi skulle sitta med rak rygg. Det gjorde att vi höll oss vakna och kunde koncentrera oss på lektionen.” (Viktor Wallin, född 1901, elev i Sofia folkskola.)

Skor och skolk

Barnen var ofta borta från skolan av olika anledningar. I terminsbetygen redovisas fem olika skäl för

frånvaro: skolkning, sjukdom, brist på kläder och skodon, hinder och lov.

Olovlig frånvaro, skolk, sågs som en mycket allvarlig förseelse. Om det hände ofta kunde eleven hamna på ett särskilt inrättat hem för pojkar, det s k Skolkarehemmet. Det låg i Stora Blecktorner i närheten av Skanstull och Hammarby sjö. Särskilt från lärarhåll drevs frågan om inrättande av särskilda inrättningar för besvärliga barn. Detta för att utveckla folkskolan och förbättra dess anseende.

Genom fattigvården fick många skolbarn skor. Skorna hade till en början träbottnar och kallades för ”träbrallor” men efter 1894 sulades de med läder.

De märktes i skaflet med tre trianglar för att de inte skulle kunna pantsättas. Under 1909 lämnades 7 751 par skor ut till Stockholms folkskolebarn. "Det gick till så att lärarinnan fick skriva ett intyg om man var i behov av skor. Man fick fråga henne själv, om hon ville vara snäll och skriva ett sådant, och som regel visste hon ju vars och ens villkor, så det var inte svårt för henne att sannfärdigt intyga behovet. Så fick man med detta intyg gå till rotemannen och få intyget stämplat. Med denna skrivelse fick man sedan ställa sig i kö på fattighuset för att få skor. Skoförrådet var inrymt uppe på vinden och där var det en vaktmästare som lämnade ut i tur och ordning." (Ottilia Boye, född 1870, uppteckning av Carl Herman Tillhagen 1945.)

En annan vanlig frånvaroorsak var att äldre barn

var hemma från skolan för att passa sina småsyskon medan föräldrarna var på arbetet. Denna frånvaro redovisades under orsaken hinder.

Matbespisning

1885 började man anordna fri middagsmåltid för fattiga skolbarn. Kostnaderna betalades av den allmänna fattigvården, av församlingarna, av donationer och välgörande sällskap, t ex "Fattiga barns vänner", sällskapet "Barnavännerna" och sällskapet "Jultomtarna".

"Huvud vid huvud, armbåge vid armbåge, unga kroppar i dåliga kläder tätt packade omkring fem långa bord, trettio pojkar vid varje bord. Alla äro

Matlagningsundervisning. De äldre flickorna fick hjälpa till att laga och servera mat till fattiga skolbarn. Ur detta utvecklades skolköksundervisningen.

livligt sysselsatta. De flesta tugga på stora fläskstycken, som de fiskat upp ur ärtallriken. Tenneskarna är i oupphörlig rörelse.

När man ser med vilken glädje de fattiga barnen ta emot sina rågade tallrikar, kan man ana, att det blott är varannan dag de äta sig mätta. Dagen därpå erhålla de må hända ingen föda alls i hemmet eller på sin höjd en lika otillräcklig som ohälsosam, en kopp kaffe kanske, vilken njuten utan föregående måltid sannolikt mera skadar än gagnar. Men så kommer övermorgon med skolmat igen." (Nya Stockholm av Claes Lundin, 1890.)

Vintern 1909 gavs offentlighet åt missförhållan-

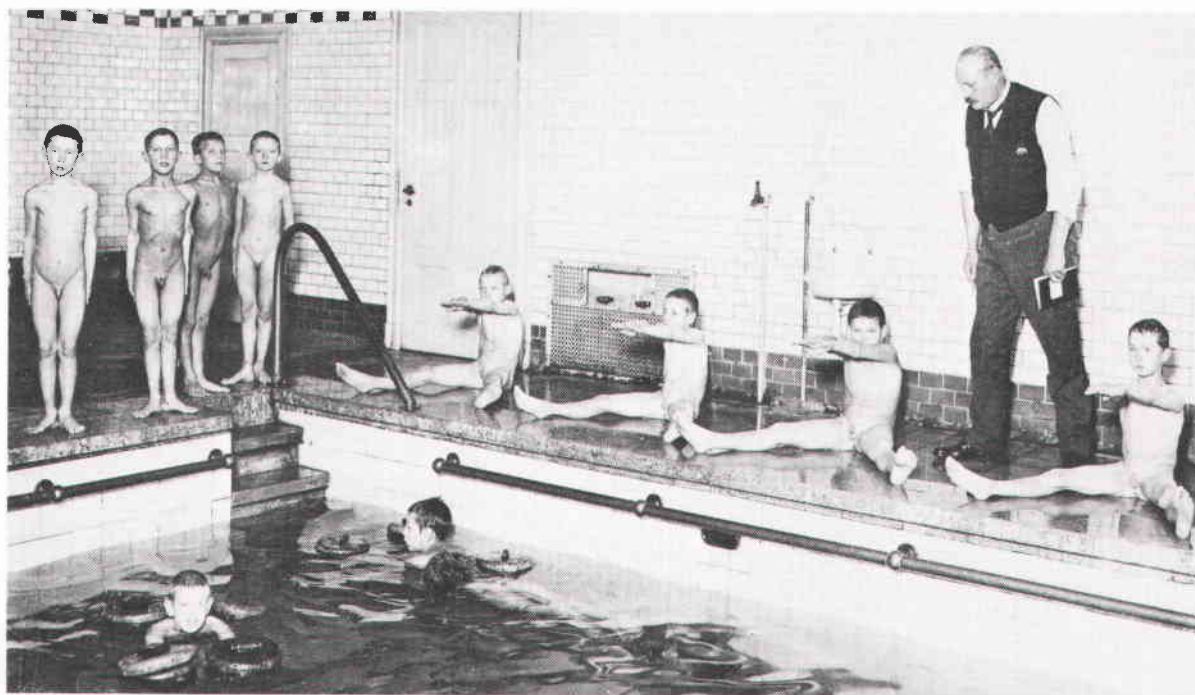
det att fattiga skolbarn bara fick middag varannan dag. Insamlingar och lotterier sattes igång för "de undernärda folkskolebarnen" och detta resulterade i att fattiga skolbarn fick kostnadsfri bespisning varje skoldag under den kalla årstiden.

Hygien och skolbad

Bostadsförhållandena kring sekelskiftet var svåra för många skolbarn. Boendeundersökningar och intervjuer från tiden berättar om trångboddhet och fattigdom.

Många familjer var tvungna att ha inneboende för att klara hyran. De tvättmöjligheter som en familj

Simundervisning i Maria folkskola omkring år 1910.

kunde ha var en kallvattenkran och en zinkbänk. Barnens hygien kom därför att ingå som en del av skolans ansvar. Lärarna kontrollerade om barnen tvättat sig och var rena. I de nya skolorna byggdes bad med små kar och ibland även simbassäng. I vissa skolor fanns tom desinfektionsugnar i vilka barnens kläder lades för att bli lusfria.

"Då och då så fick barnen vid första lektionen lägga upp sina händer på bänken, så gick man runt och tittade om de var rena. Den som var smutsig fick ta upp sin handduk och tvål ur påsen och gå ut i korridoren och tvätta sig." (Märta Ekberg, född 1900, lärarinna i Maria skola.)

"Skolbadet var en ganska hemsk upplevelse. Jag

ser bara för mig en lokal fylld med dimma och så en ganska farlig tant. Det var baderskan. Vi fick ställa oss i en ring och alla skrubbade varandra på ryggen." (Märta Carlsson, född 1900, elev i Maria folkskola.)

"Baderskan var en blond, rödblommig, handfast och trygg kvinna. Man var väl omhändertagen." (Märta Lindberg, född 1908, elev i Enskede folkskola.)

Idag står många av de stora skolpalatsen från sekelskiftet halvt utnyttjade eller nästan tomma. Våra steg ekar ödsligt i korridorerna. Det är ute i ytterförorterna man kan höra stojande och skrattande skolbarn. Där finns nu de stora barnkullarna.

Skolklass i Matteus folkskola omkring 1910. Skolan invigdes år 1902. Över de två huvudingångarna står "Kunskap är makt" och "Övning gör mästaren".

